

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОГО ВИБОРУ

Т.П.Коростіянець

(кандидат педагогічних наук, доцент, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського)

У статті висвітлюється проблема самовизначення особистості в контексті свідомої творчої активності людини. Самовизначення розглядається як процес і результат вибору особистістю власних позицій, цілей і способів самоіснування в конкретних обставинах життя; головний механізм отримання і вияву людиною внутрішньої свободи.

В статтє освещается проблема самоопределения личности в контексте сознательной творческой активности человека. Самоопределение рассматривается как процесс и результат выбора личностью собственных позиций, целей и способов самосуществования в конкретных обстоятельствах жизни; основной механизм получения и проявления человеком внутренней свободы.

Сучасне суспільство стає більш динамічним: стрімко змінюється спосіб життя, соціальні, економічні й політичні умови. Це задає ситуації непередбачуваності і нестабільності, в яких традиційні алгоритми не спрацьовують. Людина вимушена самостійно розробляти індивідуальну стратегію на кожен нову ситуацію. Тому безконфліктне її існування в соціумі пов'язане з умінням діяти в умовах відсутності зовнішньої регламентації, тобто *самовизначатися* в нестабільній незапрограмованій ситуації.

Вирішення питання про те, як людина, що входить у культуру, переломлює і відображає соціокультурні норми, визначає свою позицію щодо цінностей і сенсів життєдіяльності, обирає стратегію поведінки, тобто самовизначається, є важливим для педагогічного співтовариства. Ще П.П.Блонський вказував на те, що «ми повинні ... виховувати людину, здатну створювати своє власне життя, здатну до самовизначення. Виховуватися – означає самовизначатися» (1, 104).

Дослідницький інтерес до цієї проблематики, продиктований сучасною соціокультурною ситуацією, зумовив появу цілого ряду робіт філософської і соціальної спрямованості, які досліджують самовизначення не в контексті соціального тиску або педагогічного «впливу», а як активну вкладеність людини в процес «самостворення», у вибір норм культурної поведінки, котрі регулюють її стосунки в соціальних спільнотах різного типу.

Мета статті – розкрити сутність поняття „самовизначення”, використовуючи психолого-педагогічний підхід. Обґрунтувати його як процес екзистенціального вибору.

І.С. Кон зазначає, що сутність самовизначення молодій людині полягає у „чіткому орієнтуванні й визначенні свого місця у світі дорослих”, а також „у виборі соціально й особистісно значущих цілей, досягнення котрих забезпечується самореалізацією суб'єкта”. Поняття „самовизначення” І.С.Кон пов'язує з процесами „пошуків себе”, „відкриття я”, соціального і морального дозрівання, які мають світоглядний сенс і „виразно соціальний зміст” (2).

І.С.Кон стверджує, що питання «Хто Я?» означає у юнацькому віці здебільшого перспективи і можливості: «ким я стану», «що трапиться зі мною у майбутньому». Інакше кажучи, думки про майбутнє стають домінуючими, а плани на майбутнє не вичерпуються питанням «ким бути?», а також тягнуть за собою іншу проблему «яким бути?» (3).

Проблема самовизначення особистості детально розроблена В.Ф.Сафінім, який досліджує форми самовизначення і його типи: конвенціонально-рольове, професійне, сімейне і соціальне. На думку В.Ф.Сафіна, кожна з цих форм пов'язана з певною сферою життя людини, а всі разом вони створюють життєве самовизначення особистості, певним чином вступаючи у

зв'язки між собою (4).

У своєму дослідженні на підставі аналізу літератури ми виокремили групи наукових уявлень про самовизначення. Проте відзначимо, що цей розподіл носить умовний характер і зроблений нами виключно для теоретичного дослідження.

Так, процес самовизначення різні автори розглядають як:

- формування випробовуючої активної *позиції* особистості в самовибудові і варіантах можливої дії (О.М.Леонтьєв, К.А.Альбуханова-Славська, Д.І.Фрумін, Л.М.Карнозова Є.І.Головаха та ін.); свідомий вибір і затвердження особистістю власних *позицій, цілей і засобів* самоздійснення в конкретних обставинах життя (О.С.Газман, А.В.Мудрик, Н.Н.Нікітіна, С.Л.Рубінштейн, В.В.Столін, М.М.Шібаєва, В.К.Рябцев, В.А.Петровський та ін.);
- формування *світогляду*, знаходження рівноваги між розумінням суб'єктивних якостей свого «Я» і вимогами соціуму (А.В.Мудрик, Л.С.Славіна, В.Ф.Сафін, Г.П.Ников та ін.);
- формування особистісних *сенсів*, свідомого мотивування та ціннісно-сміслових основ діяльності (Л.І. Божович, В.С.Карпенко, І.Г. Шендрік, М.М. Шібаєва та ін.);
- творчість, яка спрямована *на себе і на своє життя* (В.В. Давидов, Л.І. Анциферова, А.В. Петровський та ін.).

Узагальнюючи думки авторів, ми вважаємо, що самовизначенням є процес свідомого творчого вибору і подальшого формування людиною активної життєвої позиції, на основі якої вона розробляє і реалізує варіанти можливих дій у конкретних життєвих ситуаціях.

Цей процес уможливорює постійне формування у людини уявлень про себе і соціальне оточення, про своє місце і роль у соціумі, про можливу стратегію поведінки, адекватну соціокультурним цінностям. Самовизначення людини є і *результатом* її попередньої взаємодії з суб'єктами соціуму, і відправною точкою до *нових ситуацій* соціальної взаємодії відповідно до свідомо розробленої стратегії індивідуальної поведінки. Процес самовизначення, спочатку скерований особистістю на себе, на становлення своєї індивідуальності, здійснюється в умовах взаємодії з соціумом і, зрештою – на те, щоб гармонізувати свої відносини з ним.

У контексті свідомої творчої активності людини, спрямованої нею на себе, що визначає стратегію її власної поведінки в різних життєвих ситуаціях, самовизначення розглядають К.А.Альбуханова-Славська (5), О.М.Леонтьєв (6), А.В.Мудрик (7) та ін. Активність у цьому випадку розуміється в контексті сукупності зумовлених індивідом моментів руху, що забезпечують становлення, реалізацію, розвиток і трансформацію діяльності. Самовизначення, з такого погляду, є *життєвою позицією особистості*, яка, включаючись у структуру життєвого шляху людини, сприяє його реалізації.

Спираючись на це, ми маємо можливість припустити, що самовизначення є умовою формування життєвої позиції, яка позитивно сприймається особистістю. Саме активність формує позицію особистості (активна діяльність – позиція). Ми вважаємо, що ситуація проб, варіативна практика діяльності позитивно впливає на самовизначення. Причому, саме присутність усвідомленої життєвої позиції є лише частиною результату самовизначення. Навіть за наявності життєвої позиції людина не завжди може реалізувати її в діяльності.

З цієї позиції ми поділяємо думку О.М.Леонтьєва, який вказує на активність самої позиції в процесі самовибудови індивіда, що, з його погляду, і становить суть самовизначення (діяльність із самовибудови – активна позиція) (6, 510).

На нашу думку, активність пронизує весь процес самовизначення, активна діяльність людини формує активну життєву позицію (як систему цілісно-сміслових уявлень), що безпосередньо впливає на процес і результат її самовизначення. Тому активність ми розглядаємо як багатосторонню характеристику діяльності людини в процесі самовизначення.

У дослідженні І.В. Фрумїна виразно виступає ще й грань активності особистості в процесі самовизначення. Він тлумачить самовизначення через випробовуючу активність особистості у створенні варіантів можливої дії (8, 26). Дійсно, без «випробувань» себе в ситуаціях різних виборів, без аналізу своєї активної діяльності в «успішному» або «неуспішному» виборі неможливе успішне самовизначення особистості.

Усвідомлюючи цей факт, ми вважаємо, що аналіз рефлексії результатів випробовуючої активності дозволяє людині усвідомити успішні й неуспішні варіанти поведінки і розробити

індивідуальну стратегію життєдіяльності. Внутрішня свобода людини, заснована на її волі і відповідальності, призводить до усвідомленого вибору й розуміння нею наслідків своєї діяльності. Це пояснюється зіставленням принципів свободи вибору і детермінації поведінки. Якщо перший (принцип свободи) підводить людину до розуміння необхідності відповідальності за свої вчинки, то другий (принцип детермінації поведінки), навпаки, знімає з неї відповідальність, оскільки диктує єдино можливий вибір, дозволяє ухвалити єдино можливе рішення.

Будучи продовженням самопізнання, самовизначення протікає *свідомо*. Аналіз досліджень В.К.Рябцева свідчить, що самовизначення – це свідоме ставлення індивіда до своєї діяльності, проживання *проблемних* ситуацій (*свідомо* активність). Таким чином, самовизначення В.К.Рябцев трактує як сукупність свідомих актів виявлення і затвердження власної позиції в проблемних ситуаціях, тобто формування позиції особистості через її активність, що перегукується з ідеями К.А.Альбуханової-Славської.

Випробовуючий, проблемний і свідомий характер активності в процесі самовизначення доповнюється її *творчістю*, згідно з дослідженнями В.В.Давидова, Л.І.Анциферової, В.А.Петровського та інших. Самовизначення в цьому випадку виступає як творча діяльність, спрямована людиною на себе (самоспрямованість) і на своє життя. Побудова і корекція людиною власного образу є логічним творчим продовженням процесу самопізнання.

Через активне співвідношення людиною зовнішнього і внутрішнього горизонтів самосвідомості пропонують розуміти самовизначення В.К.Імакаєв і С.І.Краснов. Останній, досліджуючи питання самовизначення неформальних груп, тлумачить самовизначення як «свідоме (за допомогою рефлексії) встановлення меж власної свободи дій через співвідношення двох горизонтів:

1) переміщення себе в ширші контексти діяльності і виявлення рухомих меж своєї «могутності» (співвідношення своїх здібностей з тими, що існують культурно – діяльнісними нормами, погляд назад, у минуле);

2) зіставлення себе з іншими позиціями й установами того, чого я хочу і не хочу (відрізнити себе від різних ціннісних орієнтацій, погляд у майбутнє)» (9, 49)

У цьому ми бачимо *усвідомлений і рефлексивний* характер самовизначення в контексті соціокультурних норм. Так, С.І.Краснов детально розглядає динаміку рефлексії при самовизначенні особи. Зокрема, вчений вказує, що самовизначення передбачає здійснення людиною:

1) усвідомленої рефлексії – розміщення себе в існуючій культурній традиції через схвалення її, але пов'язане з «хочу» кожної людини;

2) критичної рефлексії – знаходження меж культури і вихід за них через схвалення себе як відповідного культурі, тобто пов'язане з «можу» людини (9).

Відзначимо, що уявлення про самовизначення як результат проживання людиною ситуацій вибору має найбільше число прихильників.

Нам імпонує думка О.М.Леонтьєва, який пропонує розуміти під самовизначенням індивідуальне заломлення норм і цінностей суспільства і, як наслідок цього, селективне ставлення до світу, вибір тих діяльностей, які особистість *робить своїми*. Це уявлення має неабияке значення для нашого дослідження, оскільки, по-перше, норми та цінності формуються під впливом соціуму і, по-друге, відповідно до них людина обирає індивідуальні форми і засоби діяльності.

Подібної думки дотримується О.С. Газман. Самовизначення вчений трактує як «процес і результат вибору особистістю *власних позицій, цілей і засобів* самоіснування в конкретних обставинах життя; основний механізм отримання і виявлення людиною внутрішньої свободи» (10, 81).

Відповідно до погляду І.Г.Шендрика (11) вибір не тільки розглядається як діяльність, але й, що є особливо важливим для нашого дослідження, як чинник становлення освітнього простору суб'єкта. Сутність вибору – пошук сенсу, «особистісного сенсу» (за О.М.Леонтьєвим). Таким чином, можна простежити логіку: пошук і виявлення альтернатив, визначення спектру всіх реальних можливостей усередині і ззовні, їх аналіз з урахуванням перспектив особистісного

зростання, виділення явно виражених критеріїв (позицій) для співвідношення внутрішнього і зовнішнього світів.

В останньому вчений спирається на погляд Ф.Є.Василюка, згідно з яким вибір може аналізуватися з позицій співвідношення внутрішнього і зовнішнього світу людини. Погоджуючись з цим, особливо звернемо увагу на той факт, що автор визначає істинність вибору ступенем покладеної людиною на себе відповідальності за його наслідки. Він стверджує, що вибір тим більше наближається до своєї сутності, чим менше людина перекладає вантаж відповідальності за всі ці підказки на іншого або використовує вже готові рішення (12). Це дозволяє нам вважати, що людині в процесі самовизначення, з одного боку, необхідний *«значущий інший»*, але, в той же час, роль останнього передбачає індивідуальне консультування із суті і спрямованості вибору життєвої стратегії.

Отже, вибір людиною цінностей діяльності, власної позиції і програми індивідуальної активності тільки тоді можна вважати відповідальним, коли він здійснюється після формування у неї індивідуальної оцінної системи.

У свою чергу І.Г.Шендрік пропонує детальнішу класифікацію, виділяючи три види виборів: *простий*, *вибір на сенс*, *екзистенціальний*. В основі його класифікації лежить наявність або відсутність критерію вибору.

Так, *«простий»* вибір здійснюється суб'єктом за допомогою порівняння кількох альтернатив за відомим критерієм. Його завдання – визначити оптимальні шляхи досягнення мети.

У *«виборі на сенс»* критеріїв не дано, але їх треба виробляти самостійно.

Найскладнішим для людини є вибір *екзистенціальний* як визначення способу людського самоіснування, здійснюване в критичних ситуаціях, коли ззовні не є заданими не тільки критерії порівняння альтернатив, але й самі ці альтернативи. Завдання такого вибору – визначитися в стратегії майбутнього життя. Для цього необхідно розглядати ситуації не тільки *«тут і тепер»*, але й зону віддаленого розвитку людини, прогнозувати наслідки вибору.

Складовою загального розвитку особистості є її професійне становлення. Становлення професіонала та пов'язане з цим професійне самовизначення – це процес формування індивідуального стилю життя, це реалізація особистістю творчого потенціалу, це визначення власного місця у складній системі різноманітних стосунків, вибіркова спрямованість на засвоєння соціального досвіду, свідомо постановка цілей тощо. Тому природно, що у процесі професійного самовизначення в центрі перебуває особистість з її індивідуальними та психофізіологічними особливостями, здібностями, інтересами, нахилами, професійними планами. Професійне самовизначення – це не тільки процес, а й певний період життя, який необхідно розглядати у контексті всієї біографії людини.

Найактивніше людина проходить період професійного самовизначення саме у період навчання. Вища школа в усі часи відігравала роль вихователя інтелігенції, творця кадрів, здатних розвивати професійну діяльність, розширювати, а не лише відтворювати соціальний досвід, перетворювати та множити нові знання, цінності.

Проаналізуємо сучасну освітню ситуацію з урахуванням вищезазначеного. Старшокласники, які вступили у ВНЗ, мали право вибору освітнього закладу, отже, традицій і устрою його освітнього простору, загальної спрямованості змісту освіти. Альтернатива наявна. У більшості своїй критерії вибору, хоч і є суб'єктивними, але вкрай невизначені: *«престижний ВНЗ»*, *«благородна професія»*, *«надають хороші професійні знання»*, *«активне студентське життя»*. З одного боку, якщо критерії невизначені, то цей вибір ми повинні віднести до *«вибору на сенс»*. Але і ми з цим згодні, вибір на сенс припускає самостійний пошук порівняльних критеріїв. Як показала наша діяльність і аналіз досвіду колег, цього в ситуації освіти не відбувається і, отже, *студенти не набувають уміння здійснювати складніші вибори*.

Спираючись на це, можна зробити висновок: у суб'єктів освітнього простору є можливість розширити ситуації виборів не тільки в їх кількісному відношенні, але і в якісному. Це сприятиме формуванню у студентів уміння визначати індивідуальні й соціальні сенси життєдіяльності, тобто здійснювати екзистенціальні вибори.

Ми вважаємо, що педагогічне забезпечення вільного вибору передбачає дії педагогів з навчання студентів розуміння сутності вибору, його цінностей і сенсів. Їх необхідно навчити

алгоритму пошуку альтернативних варіантів діяльності й відповідних їм засобів прогнозування наслідків.

У цьому ми вбачаємо два підходи до організації педагогічної діяльності. Перший підхід передбачає взаємодію зі студентами з приводу ситуацій простого вибору, далі – смислового, і, нарешті, екзистенціального. Другий підхід заснований на тому факті, що в процесі здійснення людиною екзистенціального вибору задіяна індивідуальна оцінна система максимально загального порядку – система індивідуальних і соціальних сенсів життєдіяльності. Простий і смисловий вибори засновані саме на цій системі, визначені нею.

Тому, враховуючи індивідуальні особливості студента, його здібності до абстрагування, життєвий досвід і специфіку проблемних ситуацій, педагог повинен визначитися в стратегії взаємодії з ним.

Нам імпонує думка, висловлена в роботах І.Ю.Шустової стосовно старшокласників, що педагогічну підтримку самовизначення студента можна розглядати в трьох напрямках. Перший із них спрямований на актуалізацію і задоволення провідних потреб того, хто навчається: у спілкуванні, що припускає прояв ним себе в соціумі і відособлення як усвідомлення своєї індивідуальності, відкриття свого «Я». Другий – скерований на підтримку студента в процесі засвоєння ним необхідних для самовизначення способів самоаналізу, цілепокладання і планування. Третій напрям припускає створення умов для вирішення зовнішніх і внутрішніх конфліктних ситуацій.

Зважаючи на розглянуті нами уявлення про проблему самовизначення і професійного самовизначення, ми вважаємо, що воно характеризується активним, творчим, свідомим, випробовуючим, проблемним вибором особистістю індивідуальних і соціальних сенсів власної діяльності, потенційних (внутрішніх, суб'єктних, зовнішніх і соціальних) альтернатив стратегії поведінки і своєї соціальної ролі, життєвої позиції як екзистенціального вибору.

Педагогічне забезпечення процесу професійного самовизначення студентів може бути організоване за допомогою розробки і реалізації педагогом стратегії їх навчання здійснювати простий, смисловий і екзистенціальний вибір, які засновані на розумінні ними сутності вибору, його цінності, індивідуальних і соціальних сенсів і наслідків.

Алгоритм взаємодії педагога і студента при цьому визначається логікою самовизначення людини в цілому. Але зміст взаємодії і педагогічно організована послідовність ситуацій «зустрічей» студента з вибором того чи іншого порядку визначаються суб'єктивним досвідом студента, його індивідуальними особливостями.

1. Блонский П.П. Избранные педагогические произведения. – М., 1961.
2. Кон И.С. Психология старшеклассника. – М., 1980.
3. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. – М., 1985.
4. Сафин В.Ф., Ников Г.П. Психологический аспект самоопределения // Психологический журнал. – 1984. - №4.
5. Альбуханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М., 1991.
6. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М., 1981.
7. Мудрик А.В. О воспитании старшеклассников. – М., 1977.
8. Фрумин И.Д., Эльконин В.Д. Образовательное пространство как пространство развития // Вопросы психологии. – 1993. - №1.
9. Краснов С.И. Управление развитием образовательных систем на основе самоопределения неформальных групп // Новые ценности образования: образование и сообщество. – М., 1996.
10. Газман О.С. Самоопределение // Новые ценности образования: тезаурус для учителей и школьных психологов. – М., 1995.
11. Шендрик И.Г. Психологические особенности самоопределения на этапе перехода от детства к взрослости: Дис. ... канд. психол. наук. – М., 1980.
12. Василюк Ф.Е. Психотехника выбора // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива постсоветской психологии / Под ред. Д.А. Леонтьева. – М., 1997.